

Meesters van de straat

Meesters van de straat

Strijd om de publieke ruimte in Antwerpen, 1884-1936

Martin Schoups

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Universiteit Gent.

Afbeelding omslag: BWP-betoging in Antwerpen op 1 mei, jaren 30 (collectie AMSAB-ISG, foto: onbekend).

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 4856 393 7

e-ISBN 978 90 4856 394 4

DOI 10.5117/9789048563937

NUR 693 | 758

© M. Schoups / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2024

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Inleiding	7
Oude en nieuwe meesters	8
Collectieve acties en de ‘verbeelde gemeenschap’	10
Van wie was de stad?	12
Protestgeschiedenis	13
Antwerpen: een oude stad in een nieuw land	16
Methode	22
Bronnen	24
1. De code van de meeting	30
1.1 De voordeur van de volksassemblee: de meeting als collectieve actie	32
1.2 De lachende zaal: de cijnsmeetings in 1884	39
1.3 De moeizame meeting: lege zalen en onpopulaire sprekers in 1900	49
1.4 Spektakels in het Sportpaleis: nieuwe sterren in 1936	57
1.5 Besluit	65
2. Verkiezingsrellen	67
2.1 Gebroken ruiten: repertoires van uitsluiting in verkiezingstijd	70
2.2 Boeren buiten: de liberale stad in 1884	75
Stad versus platteland?	78
Het antiklerikalisme van de straat	83
Paapse dorpen in de stad	90
2.3 Blauwgeverfde conservatieven: een zinderend conflict tot in 1914	97
2.4 Nieuwe meesters: strijd in het interbellum	104
De rode machtsovername na de Wapenstilstand	104
Nieuwe breuklijnen in de stad: incidenten in 1936	108
2.5 Besluit	119
3. Stakersgeweld	122
3.1 Rattenjacht: geweld tegen stakingsbrekers historisch bekeken	124
3.2 Vreemde machines: antimachinale weerstanden aan de haven	130
3.3 Groene mannen: de strijd met onderkruipers in 1900	137
De lock-out van de scheepsherstellers	139
Slijpers op oorlogspad	143

Dokwerkers contra ratten	151
3.4 Fluittonen in het interbellum	166
Spontane woede of communistische infiltratie?	168
Relletjes aan de Grand Bazar	172
3.5 Besluit	182
4. Repertoires van weerspannigheid	185
4.1 Blauwe sprinkhanen: collectief verzet tegen agenten in de negentiende eeuw	186
4.2 Opvreter van de stad: een onwennige ordedienst in 1884	194
4.3 Nieuwe helmen: collectieve weerspannigheid in 1900	208
4.4 Besluit	219
5. Betogingen versus processies	222
5.1 Stoeten en ‘verbeelde gemeenschappen’	223
5.2 Parochies versus politiewijken: de verscheurde stad in 1884	226
De alomtegenwoordige stoet	226
Trojaanse paarden: Ommegang en processie	230
Rituelen van geborgenheid: de politieke serenade	233
De schoolstrijdbetogingen: de vele stemmen van het volk	236
De schaduw van het stadhuis tijdens de schoolstrijd	241
5.3 Rode en tricolore vlaggen: beelden van consensus en verdeeldheid in 1900	246
Gouden bruiloften en klassenstrijd	247
De rode barst	252
Beelden van eenheid	257
5.4 De karrensporen van de negentiende-eeuwse stoeten in 1936	264
5.5 Besluit	271
Algemeen besluit	273
Voorbij Tilly’s kantelpuntidee	274
Gemeenschap en collectieve actie	276
Vrouwen en stemmen	278
Verder onderzoek	279
Samen in de stad	281
Bijlagen	285
Gebruikte afkortingen	287
Bibliografie	288
Dankwoord	304
Register van namen	306

Inleiding

‘Wij zijn hier meester en wij doen hier wat wij willen.’ In de koude winternacht van 1 januari 1884 kregen twee agenten het aan de stok met enkele mannen in de Kanonstraat in Antwerpen – een straat die in 1969 plaatsmaakte voor het Theaterplein. Zulke akkefietjes waren niet ongebruikelijk in de ongere zijstraat van het plein de Oude Vaartplaats. In de volksmond verwees men naar de omgeving van de Kanonstraat als de Vuilrui, een verwijzing naar de voormalige open stadsgracht op het plein. Napoleon had de stinkende rui in 1811 laten overwelfen, de straten stonden meer dan zeventig jaar later nog altijd in een kwade reuk bij de Antwerpenaren. De Vuilrui was één van de grootste armengetto’s van de stad, een vuile buurt in de ogen van buitenstaanders, verpauperd en overbevolkt.¹

De nachtbrakers in de Kanonstraat kleineerden de agenten. Het waren lafaards en slappelingen. Nog in geen twintigvoud zou ‘enen gelijk gij’ de mannen de baas kunnen, bezwoeren ze. Het was een typische negentiende-eeuwse schermutseling in de achterbuurten van de stad, waar de bewoners weinig ontzag hadden voor de hoeders van de wet. Met veel trekken en duwen probeerden de twee agenten een van de mannen te arresteren. Tevergeefs, want de nachtbrakers verdwenen spoorloos in de nacht. Onverrichter zake keerden de agenten terug naar hun politiekantoor.²

In de kantlijn van hun verslag staat in blauw potlood geschreven: ‘Nous recherchons les coupables.’ Maar de schuldigen werden niet gevonden en daar bleef het bij. Er doken verder geen sporen op van het incident, maar in al het duw- en trekwerk moet één zinnetje de Antwerpse agenten toch zijn bijgebleven, want dat kreeg een speciale vermelding: ‘Wij zijn hier meester en wij doen hier wat wij willen.’

Dat is het type citaat dat de versufte historicus van zijn archiefstoel doet springen, want het gebeurt niet vaak dat inwoners van negentiende-eeuwse achterbuurten zo ongefilterd aan het woord komen. ‘Wij zijn hier meester’, met die uitspraak bakenden de anonieme vechtersbazen in de Kanonstraat hun territorium af, een plek waar ze geen bemoeienissen duldden. Het ogenschijnlijk banale conflict legt op die manier een dieperliggende ideologische breuk bloot, al zullen de balorige Vuilruiers dat zelf niet zo gezien hebben. Twee tegengestelde visies op de negentiende-eeuwse stad Antwerpen kwamen op die koude winternacht lijnrecht met elkaar in

1 Over de Vuilrui, zie het vierde hoofdstuk.

2 SAA, Gebeurtenisboeken wijk 3, 731/1602, 1.1.1884.

botsing. De nachtbrakers vonden dat ze recht hadden op een lokale vrijplaats in die stad, terwijl de agenten de stad zagen als een plaats waar orde en rust moesten heersen en waar zij het hoogste woord voerden. Op het einde van de negentiende eeuw was duidelijk nog niet iedereen in de snelgroeïende havenstad voor dat idee gewonnen.

Oude en nieuwe meesters

De vondst van het politieverlag in het bestofte gebeurtenisboek over de schermutseling in de Kanonstraat was een aha-erlebnis tijdens het onderzoek voor dit boek. Plots doken overal 'meesters van de straat' op, naar aanleiding van een woelig carnavalsfeest in Antwerpen in 1884 bijvoorbeeld. Op 26 februari 1884 schreef *Het Handelsblad*, een conservatieve krant: 'Wie Antwerpen dinsdag gezien heeft, zal moeten vragen wat volk daar, in de straten, meester is.'³ 'Meesterschap' is hier een verwijt. Het vertolkte de burgerlijke verontwaardiging over het in hun ogen schunnige volksfeest, een uitbundig drankgelag waarbij feestvierders elkaar bekogelden met etensresten en slijk. Die taferelen strookten niet met het burgerlijk ideaalbeeld van de rustige en beschaafde stad, dat in die jaren opgang maakte.

Tijdens de hevige schoolstrijdbetogingen in de zomer van 1884 doken andere 'meesters' op. In het hoogoplopende conflict tussen liberalen en conservatieven over de levensbeschouwelijke neutraliteit van het onderwijs speelde de straat een hoofdrol. In augustus 1884 organiseerden de liberalen verschillende massabetogingen tegen de nieuwe schoolwet van de conservatieve regering-Malou, die komaf wilde maken met enkele liberale hervormingen in het onderwijs. Die liberale mobilisatie liet de Katholieke Partij niet zomaar passeren. Hun strijdorganisatie, de Nationale Unie voor het Herstel der Grieven, kondigde een tegencampagne aan: 'De tijden waarin één partij zich het monopolie van de straat toe-eigent, zijn voorbij. De straat is van iedereen.'⁴ Met die boodschap wilde het conservatieve kamp zijn plek onder de zon veroveren en eindelijk ook eens offensief de straat optrekken. Dat was een ambitieuze opdracht, want op straat moesten zij doorgaans het onderspit delven bij betogingen. De zelfbenoemde liberale 'geuzen' hadden in die jaren namelijk het patent op een onstuimige en pesterige

3 'Vastenavond', *HVA*, 26.2.1884. Zie over carnaval, Mariën, 2000.

4 'Les temps sont passés où un parti s'arrogeait le monopole de la rue. La rue appartient à tout le monde. 'Union nationale.' *Le Bien Public*, 9.8.1884.

betogingscultuur waarmee ze een spoor van gebroken ruiten nalieten en hun conservatieve stadsgenoten het leven zuur maakten.⁵

Verskillende meesters staken elkaar naar de kroon in 1884: agenten tegen buurtbewoners, conservatieve ‘jappen’ tegen liberale ‘geuzen’, de burgerij tegen het lompenproletariaat... Verschillende opvattingen over de stad kwamen daarbij met elkaar in botsing: de ordentelijke stad versus de vrije stad, de katholieke stad versus de liberale stad, de deftige stad versus de uitbundige stad.

Er verschenen ook nieuwe meesters op het toneel. Zestien jaar later, in 1900, was het een liberale Antwerpse journalist, August Monet (nom de plume Rip), die zich in *De Nieuwe Gazet* beklaagde over de socialisten die ‘heer en meester [willen] spelen over de straat.’⁶ De aanleiding waren antimilitaristische opstootjes tussen socialisten en soldaten. ‘De straat voor iedereen!’, besloot Monet. Op straat waren de liberalen inderdaad niet langer heer en meester in 1900. Ze hadden gezelschap gekregen van een strijdvaardige arbeidersbeweging, die zich met spectaculaire rode betogingen en stakingen het bestel probeerde in te vechten.

Oude en nieuwe meesters buitelden over elkaar heen. Nog eens 34 jaar later, in 1936, zou diezelfde liberale journalist, nu een stuk ouder, zelfs rabiït pleiten tegen elke vorm van ‘meesterschap van de straat.’⁷ De fascistische partij Rex maakte het volgens hem veel te bont met hun woelige betogingen. Het liberale meesterschap, dat was inderdaad lang verleden tijd. Ze waren overvleugeld door de socialisten, en daar kwamen in het interbellum nieuwe pretendenten bij: de extreemrechtse en communistische organisaties.

In de jaren dertig kregen die spanningen over de publieke ruimte ook een antisemitische lading. De grootste krant van de stad, de *Gazet van Antwerpen*, claimde in 1936 dat ‘de Joodsche jeugd’ zich ‘heer en meester’ van het Stadspark waande.⁸ Door de aanwezigheid van een grote Joodse immigrantengemeenschap in de aangrenzende stationsbuurt werd het park in Antwerpen een brandpunt voor antisemitische gevoelens. Extreemrechtse propaganda speelde daar gretig op in met alarmistische berichten over de ‘overrompeling’ door nieuwkomers.⁹

Het bleef niet bij woorden. Op woensdag 26 augustus 1936 trokken een vijftigtal jongeren van de Oude Vaartplaats, in de omgeving van de Vuilrui,

5 Zie Deneckere, 1998.

6 ‘De straat’, *DNG*, 6.10.1900.

7 ‘Geen dictatuur!’, *DNG*, 23.10.1936.

8 ‘De Rui’, *GVA*, 27.8.1936.

9 Zie Saerens, 2000, p. 344-347, 386-388, 445-446.

met vuurpijlen en stokken door het Stadspark, waar ze verschillende Joodse mannen aanvielen. Volgens de *Gazet van Antwerpen* broeide er al langer een conflict tussen ‘het Jodenkwartier’ en ‘de straatbengels van [de] Rui’, die het park als hun eigen domein beschouwden en nu orde op zaken wilden stellen.¹⁰ Vijftig jaar later was men in de omgeving van de Kanonstraat – waar de anonieme nachtbrakers in 1884 slaags raakten met de politie – nog altijd niet erg gesteld op ongewenste gasten, al had die opstelling nu een nieuwe, antisemitische lading gekregen.

Wat al die ‘meesters’ duidelijk maken, is dat de straat geen neutrale ruimte is. In de praktijk blijkt de juridische definitie van de straat – een publieke ruimte *in uso publico* – haaks te staan op een sociale beleefde realiteit van ongelijke machtsverhoudingen. Gebruikers van de straat blijken geen inwisselbare passanten die spoorloos verdwijnen, maar territoriale actoren die zich de straat toe-eigenen, die zich meester van de straat proberen te maken.

Collectieve acties en de ‘verbeelde gemeenschap’

Zoals dat gaat met het aanleren van nieuwe uitdrukkingen, verschenen plots overal ‘meesters van de straat’. Het is wat psychologen de frequentie-illusie noemen: een woord dat kortgeleden onder je aandacht kwam, lijkt plots vaker voor te komen. In dit geval was er echter meer aan de hand: ‘het meesterschap’ bracht een samenhang onder woorden die al een hele tijd door de bronnen spookte, maar tot dan toe geen uitdrukking vond. In 2017 wilde ik voor mijn proefschrift een inventaris maken van de verschillende vormen van collectieve acties op straat in het negentiende-eeuwse Antwerpen. Dat onderzoek wilde ik niet beperken tot politieke betogingen en stakingen, de klassieke focus in protestgeschiedenissen. Ik wilde ook andere collectieve acties betrekken, zoals feestelijke stoeten, optochten van verenigingen, katholieke processies, maar evengoed samenscholingen voor de kroeg, vechtpartijen met de politie en andere relletjes.

Mijn basisintuïtie was dat er, ondanks de vormelijke of nominatieve verschillen, wel degelijk een samenhang bestond tussen die samenscholingsvormen. De zoektocht naar die samenhang wilde niet erg lukken. Nu schoten de ‘meesters’ uit de Kanonstraat te hulp. Waarom bestuderen we die andere vormen van straatpolitiek namelijk ook niet als vormen van ‘meesterschap’? De terminologie doet vandaag wat archaisch aan, maar vat

¹⁰ ‘De Rui’, *GVA*, 27.8.1936.

wel de teneur: zelfs vreedzame actievormen, zoals processies en feestelijke stoeten, waren momenten van toe-eigening. Het waren acties waarbij de ene groep het eigen terrein afbakende tegenover de andere groep, een manier om de eigen vlag te planten, territoriale acties in feite.

Groepen mensen komen samen op straat, in heel uiteenlopende vormen. De notie van meesterschap toont dat zulke momenten steeds samenhangen met bepaalde ideeën over wie waar recht op heeft. Collectieve acties zijn in die zin niet alleen collectief in de letterlijke zin van het woord – mensen doen iets samen. Ze hangen ook in figuurlijke zin samen met opvattingen over collectiviteiten, over ‘gemeenschap’. Een voorbeeld: een katholieke processie is niet alleen een stoet mensen, maar wil ook een bepaald beeld van de plaatselijke katholieke gemeenschap uitstralen. Op zijn beurt sprak uit het gevecht in de Kanonstraat in 1884 een welbepaalde gemeenschapsopvatting: de buurt als een lokale vrijplaats waar buurtbewoners mochten nachtbraken.

De verkennende rondreis langs de oude en nieuwe meesters in de Antwerpse havenstad hierboven maakte het al duidelijk. Als al die heel verschillende acties op straat naast elkaar worden gelegd, ontstaat er een beeld van de vaak tegenstrijdige gemeenschapsopvattingen die op dat moment in de negentiende- en twintigste-eeuwse stad leefden en hoe verschillende groepen daarover met elkaar in conflict kwamen. Dat is, kort samengevat, het idee achter dit boek.

Dit boek vliegt het thema van collectieve actie aan vanuit een iets andere hoek dan gebruikelijk in protestonderzoek. Die nadruk op gemeenschapsopvattingen is namelijk een minder gebruikelijk perspectief om collectieve acties te bestuderen. Betogingen, stakingen, oproer worden liefst bestudeerd als episodes van verzet, stemzoekende momenten van participatie of emancipatie, een perspectief dat sinds de sixties centraal staat, zoals verderop duidelijk zal worden. Zelden worden collectieve acties bestudeerd als vormen van gemeenschapsafbakening, als momenten van begrenzing tussen ingezetenen en buitenstaanders, als momenten met een communautaire inzet. Dat wil dit boek anders doen, door juist al die verschillende collectieve actievormen in hun samenhang te bestuderen: processies en betogingen, vechtpartijen en stakingen, parades en optochten.

Collectieve acties, gemeenschap, publieke ruimte: die drie begrippen vormen de theoretische onderbouwing van dit boek, en lopen als een rode draad door alle hoofdstukken. Vanzelfsprekend bestond dé stad of dé gemeenschap niet, het was een ‘imagined community’, een ‘verbeelde gemeenschap’. Het overzicht van oude en nieuwe meesters maakte al goed duidelijk hoe er in de periode 1884-1936 heel verschillende ‘verbeelde gemeenschappen’ bestonden in Antwerpen: de katholieke Mariastad, de liberale geuzenstad, de

voornamen burgermansstad, de rode burcht. Dit boek sluit in die zin geenszins aan bij een romantisch of essentialistisch idee over de *Gemeinschaft*, wel integendeel. Juist het ongrijpbare en betwistbare karakter van ideeën over gemeenschap vormt het uitgangspunt van dit boek. Juist omdat dé gemeenschap als dusdanig niet bestond, was ze onderwerp van strijd op straat. Juist omdat er heel tegenstrijdige ideeën over gemeenschap bestonden in de stad, ontstond de noodzaak om de eigen opvatting gestalte te geven in collectieve acties op straat, als podium voor die verschillende ideeën. De straten van de stad waren in die zin niet alleen een fysieke ruimte, ze waren een emotioneel geladen plek waarop gebruikers tegengestelde gemeenschapsopvattingen projecteerden.

Collectieve acties op straat, zoals betogingen, optochten en processies, maakten kortstondig tastbaar wat vooral ideëel was. Ze gaven massa aan claims over gemeenschap die zich maar moeilijk hard lieten maken. Het uitgangspunt van dit boek is daarom dat de straat als podium en strijdtoneel een toegang biedt tot de dieperliggende en tegenstrijdige gemeenschapsopvattingen die vanaf het einde van de negentiende eeuw in Antwerpen opgang maakten.

Van wie was de stad?

Van wie was de stad? Wie hoorde er bij de stad, en wie niet? Die vraag naar gemeenschap werd op het einde van de negentiende eeuw in heel Europa bijzonder urgent door een tegenstrijdig proces van verstedelijking en nationalisering.¹¹ Steden werden groter en rijker, maar moesten zich ook steeds meer schikken naar de sterker wordende natiestaat. De ontbolsterende natiestaten schoten in de negentiende eeuw op allerlei manieren gaten in de stadsomwalling. Het stedelijke particularisme moest wijken voor de nationale cultuur, de stedelijke markt moest zich openen voor de nationale markt, de stadstol verdween en de eigen privileges moesten wijken voor de nationale wetgeving. Op heel wat plekken verdwenen de oude stadsmuren van weleer en door de afschaffing van de stadstol hadden ze in ieder geval geen fiscaal nut meer.

De 'ontmuring' van de negentiende-eeuwse stad staat symbool voor de destabilisering van de stedelijke identiteit in deze periode. Hoewel de meeste stedelingen de afbraak van de stadsmuren genegen waren, omdat er ruimte

11 Zie Whyte en Zimmer, 2011; Peverelli, 2019, p. 1-22. Voor België, Balthazar, 1993; De Smaele, 2009, p. 349-398; Van Ginderachter, 2011.

kwam voor expansie, bleven de stadsgrenzen in hun hoofden een belangrijke sociale, culturele en politieke barrière. Een aantal vraagstukken kwamen daarmee op scherp te staan in de negentiende eeuw, want hoe moest de stad zich verhouden tot de buitenwereld? De tegenstrijdige antwoorden op die vragen leidden tot een hevig getouwtrek.

Die strijd om de stad kreeg voor een groot deel haar beslag in het straatbeeld: in collectieve acties, maar ook in de vorm van monumenten, architectuur en stadsplanning.¹² Een hypothese om die herscheppingsijver te verklaren is dat nu de muren niet langer de stad begrensd, de straat het belangrijkste baken van de stedelijke identiteit werd. Dat kan dan weer verklaren waarom al die verschillende groepen in de negentiende eeuw zo een sterke aandrang voelden om de straat op te trekken, om zich ‘meester van de straat’ te maken. Het was een manier om het laken naar zich toe te trekken en de eigen gemeenschapsopvatting dominant te maken. Dit boek probeert dat conflict over de ziel van de stad uiteen te rafelen.

Protestgeschiedenis

Met zijn focus op de straat staat dit onderzoek in een langere traditie van protestgeschiedenis. Met die historiografische traditie heeft dit boek echter een kritische verhouding. Dat komt door het eerdergenoemde: de veronachtzaming van de gemeenschapsdimensie. Protesthistorici hebben van oudsher namelijk minder oog gehad voor de ‘lelijke kant’ van protest en straatpolitiek: de afkeer van buitenstaanders, de communautaire reflexen en de xenofobische sentimenten die dikwijls bij collectieve acties kwamen kijken.¹³

Hoe dat komt, laat zich raden. Protestgeschiedenis is een kind van de jaren zestig, toen historici vooral geschiedenis ‘van onderuit’ wilden schrijven en ‘vergeten groepen’ een stem wilden geven. De studie van collectieve acties sloot naadloos aan bij die ambitie. Voedselrellen, stedelijk oproer, landelijke charivaris (volksgerichten), anti-industrieel verzet: het is de verdienste van sociale historici als E.P. Thompson, George Rudé en Eric Hobsbawm dat die fenomenen vandaag serieus worden genomen en als volwaardige vormen van politiek worden bestudeerd.

¹² Zie Kooij, 2007; Gunn, 2015; 2011. Voor Antwerpen, Vannieuwenhuyze, 2016; Vannieuwenhuyze, 2018.

¹³ Zie voor kritische literatuuroverzichten Harrison, 1988, p. 3-31; Rogers, 1998, p. 1-21, alsook Deneckere, 1990.

Tegelijkertijd speelde hier de wet van de remmende voorsprong. Wat ooit een functioneel breekijzer was in het openbreken van conservatieve aannames over het 'irrationele gepeupel', leidde gaandeweg tot een zekere verstarring. Protest werd vooral de studie van 'goed protest': sociale bewegingen, arbeidersprotest, brood-en-boterkwesaties. Die sterke focus op de emancipatorische en stemzoekende aspiraties van 'gewone mensen' leidde uiteindelijk tot een vernauwd begrip van protest, dat haast synoniem werd aan sociaal en progressief protest.¹⁴

Zeker in de vroegere protesthistorische werken gloorde wel een erg rode dageraad, met de socialistische arbeidersbeweging als eindbestemming van een lange opgangsgeschiedenis. 'Een christenreis', zo typeerde Geoff Eley die geschiedschrijving, volgens welke de onstuimige steekvlamacties in de negentiende eeuw gaandeweg werden ingeruild voor de gesofisticieerde en respectabele actievormen van de klassenbewuste arbeidersbeweging.¹⁵ Van rellen naar betogen, van vechten naar staken, van fakkels naar zeepkisten, van hooivorken naar spandoeken: ietwat gechargeerd laat die evolutie zich in zulke beelden samenvatten.

Die rellen-naar-betogen-these verloor gaandeweg wel wat van haar ideologische veren, maar bleef niettemin dominant als geschiedsopvatting. Erg invloedrijk in dat verband is Charles Tilly's kantelpuntheorie over de repertoirewissel van collectieve actie. In zijn werk beschrijft hij hoe oude repertoires van parochiale, directe en particuliere actie rond 1850 waren ingeruild voor een, in zijn woorden, kosmopolitisch, autonoom en indirect repertoire. Om het met een voorbeeld te illustreren: onstuimige, fysieke en lokale voedselrellen maakten in de negentiende eeuw plaats voor vreedzame, nationale betogingen. Die transitie van parochiale naar kosmopolitische repertoires was volgens Tilly het gevolg van een samenspel van processen als democratisering, industrialisering en nationalisering.¹⁶ De gewijzigde machtsverhoudingen in de moderne natiestaat dwongen burgers na 1850 tot een andere actietaal.

Samen met heel wat andere historici tekent dit boek tegen dat kantelpuntidee bezwaar aan.¹⁷ Zo gaat Tilly's nadruk op die kosmopolitische repertoires voorbij aan de communautaire tendenties van populair protest na 1850, dat

14 Gailus, 2005, p. 137. Zie ook Holton, 1978, p. 226-228; Offerlé, 2008 p. 190; Tartakowsky, 2014, p. 7-10.

15 Eley, 1989, p. 105. Zie ook het derde hoofdstuk.

16 Zie onder andere Tilly; 1986; Tilly, 1995; Tilly, 2006a; Tilly, 2006b. Zie ook Tarrow, 2008.

17 Zie Holton, 1978; Geary, 1986; Harrison, 1988; Eley, 1989; Sewell, 1990; Evans, 1990, p. 28-47; Lindenberger, 1995; Gailus, 2005; Offerlé, 2008; Navickas, 2011; Navickas, 2017; Favretto en Itçaina, 2017; Lenger, 2018; Tiratelli, 2018; Tiratelli, 2020.

vaak helemaal niet zo kosmopolitisch was. Zulke 'lelijke vormen' van protest in een moderne democratie vallen in dit kantelpuntschema uit de boot, onder meer als gevolg van een erg smal protestbegrip dat protest beperkt tot bepaalde actievormen en strijdpunten en anderen daarvan uitsluit, zoals xenofobische acties of weerspanning bij arrestaties bijvoorbeeld. Dat is een probleem, want wie echt geschiedenis van onderuit wil schrijven, moet ook naar de rommelende onderbuik luisteren. Om een waarheidsgetrouw beeld van populaire mentaliteiten in de negentiende en twintigste eeuw te krijgen, moeten niet alleen de anti-elitaire en antiliberaal ressentimenten 'van onderop', maar ook de xenofobische en communautaire sentimenten worden onderzocht.

Tilly's kantelpuntidee over een repertoirewissel overdrijft ook de overgang van onstuimig naar vreedzaam protest in de negentiende eeuw. Heel wat gewelddadige en intimiderende actievormen bleven wel degelijk voortleven in de late negentiende eeuw, zoals in dit boek duidelijk zal worden. Het probleem met Tilly's kantelpuntidee is dat het zulke onstuimige actievormen post 1850 automatisch wegzet als primitieve 'anachronismen', als laattijdige oprispingen van een ouder (lees: onbeschaafd) actierepertoire. Ze waren er nog wel, maar op een verkeerd adres en zouden gauw wel uitsterven. Zulk kantelpuntschema verhindert op die manier een goed begrip van zulke gewelddadige acties die vaak juist heel modern waren, denk aan de vormen van verzet die ontstonden in de nieuwe sloppenwijken van de grootstad.

Ten slotte gaat dit klassieke kantelpuntidees voorbij aan het feit dat het leven van de meeste Europese burgers op het einde van de negentiende eeuw nog erg parochiaal was – hoe kosmopolitisch het leven van sommigen ook mocht zijn.¹⁸ Lokale, soms zelfs hyperlokale vormen van identificatie bleven lange tijd minstens even belangrijk als de nationale identiteit en in sommige gevallen waren ze zelfs belangrijker. De gemeentegrenzen, maar ook de buurtgrenzen waren ook na 1850 centrale ankerpunten in de politieke verbeelding van vele burgers.

Om die zaken voor het voetlicht te halen – het parochiale, communautaire en vaak onstuimige karakter van collectieve acties in een moderne democratie in de late negentiende eeuw – is een veel breder actiebegrip nodig dan gebruikelijk is in protestonderzoek, omdat dat zich traditioneel beperkt tot expliciet politieke, eisenformulerende acties, zoals betogingen en stakingen. Om een meer gelaagde analyse toe te staan, vertrekt dit boek van een veel ruimer actiebegrip dat ook impliciet politieke en niet-contentieuze collectieve acties betreft, 'la politique sans en avoir l'air' in de woorden van

18 Holton, 1978, p. 231-233; Snell, 2003; Whyte en Zimmer, 2011.

Offerlé, politiek zonder dat het politiek lijkt, zoals katholieke processies, verzet tegen de politie, alledaagse relletjes en feestelijke optochten – collectieve acties in de ruime zin van het woord.¹⁹

Door de samenhang tussen al die verschillende straatacties zichtbaar te maken, hoopt dit boek bepaalde *idées reçues* over repertoires van protest en collectieve actie in de negentiende en twintigste eeuw bij te stellen.

Antwerpen: een oude stad in een nieuw land

Om dicht op de huid van de actie te zitten, is het voor een historicus aangegeven om zijn analyseschaal niet te groot te maken. Dit boek concentreert zich daarom op één stad, Antwerpen in de periode 1884-1936. Waarom Antwerpen? De keuze voor een grote stad die niet de hoofdstad is, een zogenaamde ‘second city’, moet toestaan om een aantal aannames over de verhouding tussen stad en natiestaat met meer distantie te kunnen toetsen. De havenstad is nog om verschillende andere redenen een interessante casus. Antwerpen was een vat vol contradicties op het einde van de negentiende eeuw: een oude stad in een nieuw land, een provinciale wereldstad (of een wereldse provinciestad), een stad zonder noemenswaardige industrie in een van de meest geïndustrialiseerde landen ter wereld, de grootste en snelst groeiende stad van België, de zelfverklaarde hoofdstad van de Vlaamse beweging, een versterkte stad met een antimilitaristische bevolking, een kosmopolitische havenstad met xenofobische reflexen. Die tegenstrijdigheden maken van Antwerpen een interessante historische casus, met verschillende kenmerken die representatief zijn voor bredere Europese ontwikkelingen.

De havenstad was vanaf 1860 het toneel van een stormachtige groei: een samenspel van stadsuitbreiding, bevolkingstoename en economische groei, zoals dat zich ook in de rest van Europa afspeelde. Die veranderingen gingen heel snel in Antwerpen. Voor tijdgenoten die de jaren 1860 nog hadden meegemaakt, leek Antwerpen in 1884 wel een nieuwe stad. Het was niet meer de kleine, haast middeleeuwse stad met open ruïen en vlieten. Door de slechting van de zestiende-eeuwse stadsomwalling en de afbraak van het Zuidkasteel (‘de dwangburcht van Alva’) was het stadsoppervlak zevenmaal groter geworden.²⁰ Rond de oude binnenstad waren boulevards, grote parken en nieuwe wijken verrezen, terwijl de historische stadskern zelf een transformatie onderging: de labyrintische volksbuurten werden

19 Gall en Offerlé, 2012. Over alledaagse vormen van verzet en ‘infrapolitiek’, zie Scott, 1990.

20 Zie De Brabander, 1986; Bertels en Van Goethem, 2009; Bertels e.a., 2010.



Afbeelding 1 Verkiezingspamflet van de Meetingparty in de jaren 1880. De polemiek met de Antwerpse liberalen over wie de stadsvernieuwing op zijn conto mocht schrijven, illustreert goed hoe stormachtig Antwerpen groeide in die jaren (Felixarchief, stadsarchief Antwerpen, 12#12544).

langzaamaan verdrongen door kaarsrechte straten als de Nationalestraat. Met het rechtekken van de Scheldekaaien verdween bovendien de middeleeuwse stadskern rond het Steen, het voormalige poortgebouw van de middeleeuwse walburcht.

Die stadsuitbreiding ging gepaard met een koortsachtige bevolkingsgroei, gestuwd door massale plattelandsvlucht. Antwerpen groeide van 111.709 inwoners in 1860 naar 201.429 inwoners in 1884 en verder naar 308.618 in 1910. De stad was in die jaren de snelst groeiende gemeente van het land en stak Brussel voorbij als grootste stad van België. Door de liberalisering van de Schelde in 1863 nam ook de haven een hoge vlucht, na eeuwen van Nederlandse blokkade. Tegen het einde van de negentiende eeuw was Antwerpen opnieuw een van de belangrijkste continentale havens in Europa. Dat liet zich merken in het stadsbeeld: de twee Napoleontische dokken in de binnenstad werden uitgebreid met tien nieuwe dokken in het noorden van Antwerpen en de nieuw aangelegde kaaien aan de Scheldeboord. Waar de Antwerpse haven in 1861 nog maar 547.000 ton ontving, was dat in 1884 4 miljoen ton en in 1910 al 12 miljoen ton.

Net die haven maakte van Antwerpen ook een wat apart economisch geval. Op het einde van de negentiende eeuw had de stad nog altijd een oude economie, en dat in een van de meest geïndustrialiseerde landen ter wereld. De heropleving van de Antwerpse haven in het begin van de negentiende eeuw had namelijk tot een desindustrialisering van de stedelijke economie geleid.²¹ De investeringskansen in de haven waren zo lucratief dat de stedelijke nijverheden, zoals de textiel, geen vers kapitaal meer aantrokken en uit Antwerpen vertrokken. De stad miste daardoor haar industriële start volledig, in tegenstelling tot Gent en Luik. De haven groeide, maar de andere industrie verdween uit de stad. Cijfers uit 1896 tonen hoe traditioneel de tewerkstelling nog was in Antwerpen: ambachtelijke beroepen stonden in voor bijna 70 procent van de banen.²²

Door de afwezigheid van grote stabiele industriële werkgevers telde de stad ten opzichte van andere Belgische steden een veel groter lompenproletariaat. Dat was een uiteenlopende groep van dagloners, leurders, rapers, dokwerkers en laaggeschoolde handwerkers, zoals de leurders, mosselvrouwen, zakken- en sigarenmakers en scharen- en messenslijpers, om maar enkele voorbeelden te noemen. In tegenstelling tot het fabrieksproletariaat moesten die arme stedelingen, *the urban poor*, overleven in een informele economie van onregelmatig en ongeschoold werk. Het was een straatarme, maar ook erg kleurrijke bevolkingslaag, gecapteerd in talrijke beeldrijke, geromantiseerde typeringen van negentiende-eeuwse literatoren.²³

Sinds Marx' en Engels' typering van het lompenproletariaat als 'de lijdelijke verrotting van de onderste lagen van de oude maatschappij' is dit een wat ondergeschoven groep in de protesthistoriografie. Het zou een politiek onbewuste groep zijn met intrinsiek reactionaire neigingen, niet in staat tot emancipatie of revolutie – afkerig van het marxisme in ieder geval.²⁴ Exemplarisch is Hobsbawms stelling in *Primitive rebels* (1959) dat het de schuld van het nukkige lompenproletariaat was dat de arbeidersbeweging zo moeilijk kon doorbreken in niet-industriële steden in de negentiende eeuw: door hun conservatieve levenshouding waren zij niet erg ontvankelijk voor de blijde boodschap van de socialisten.²⁵ Hobsbawm gaf het voorbeeld van Palermo, maar hij had evengoed Antwerpen kunnen nemen, een traditionele

21 Zie Nijverheidstelling uit 1896 via LOKSTAT, lokstat.ugent.be; Prims, 1949, p. 163-216; Knockaert, 1978, p. 2-8; Lis, 1986; Scholliers, 1993; Winter, 2009; De Smedt e.a., 2010.

22 Scholliers, 1993, p. 141.

23 Zie Baekelmans, 1904, p. 190, 246.

24 Zie Bovenkerk, 2004. Zie de kritische opmerkingen in Lis, Soly en Van Damme, 1985, p. 202-203.

25 Zie Hobsbawm, 1959, p. 108-125.

economie waar de socialisten het lange tijd moeilijk hadden op het einde van de negentiende eeuw.

Dat marxistische dedain voor het stedelijke lompenproletariaat, 'het grauw', schemert in heel wat protestgeschiedenissen door. De politieke handelingsbekwaamheid van die aanzienlijke bevolkingsgroep wordt daarin nogal gauw weggezet als passief en inert, maar opnieuw, wie geschiedenis van onderuit wil schrijven, die moet ook kunnen luisteren naar die volkslagen die zich minder gepolijst uitdrukken. Verschillende historici pleitten daarom al langer voor een 'rehabilitatie van het rapalje', en daar biedt het Antwerpse lompenproletariaat een dankbare aanleiding toe, zeker in een Belgische context waarin de historische aandacht inzake protest vooral naar het industriële proletariaat in Gent en de Waalse mijnbekkens is gegaan.

Ten slotte is Antwerpen een dankbare plek om het tegenstrijdige proces tussen nationalisering en verstedelijking te bestuderen, het proces van stedelijke 'ontmuring' waarover we eerder spraken.²⁶ Het behoeft weinig betoog dat veel Antwerpenaren een complexe verhouding hadden met de buitenwereld. De afschaffing van de stadstol aan de stadsmuren werd in 1860 weliswaar met veel bombarie gevierd.²⁷ Toch bleven de stadsmuren een belangrijke mentale barrière voor de meeste Antwerpenaren. In Antwerpen was men wel erg snel een 'vreemdeling'. Daarop attendeerden al verschillende auteurs. Zo beschrijft historicus Lode Wils zijn verbazing over de verwijten van Antwerpse flaminganten in de jaren 1840 aan het liberaal stadsbestuur dat het 'vreemdelingen inplantte', wetende dat 'ze daarmee zowel Gentenaars als andere "vreemdelingen" bedoelden'.²⁸

Wils' observatie spoort met de opmerkingen van de Franse literatuurwetenschapper Philippe Chavasse over de *La Nouvelle Carthage* (1888), de naturalistische stadsroman van bekrond schrijver Georges Eekhoud, over Antwerpen in de jaren 1870-1880. Chavasse merkt enigszins verwonderd op in zijn studie: 'Eekhouds vurig nationalisme [...] is in feite niet meer dan een vrijwel exclusieve gehechtheid aan zijn geboortegrond, zijn *terroir*, Antwerpen en de Antwerpse Kempen'.²⁹ Eekhouds gehechtheid aan Antwerpen vertaalde zich in een 'xenofobisch kosmopolitisme' volgens Chavasse, dat met de ogen van vandaag vreemd aandoet, omdat we xenofobie in de eerste plaats als een nationalistisch of etnisch gegeven zien. Hoe dan

26 Zie Van Ginderachter, 2011.

27 Poffé, 1976, p. 191-194.

28 Wils, 1992, p. 168.

29 'Son fervent nationalisme [...] prend la forme d'un attachement presque exclusif à son terroir natal, Anvers et la Campine anversoise.' Chavasse, 2009.

ook, die stadschauvinistische sentimenten hintten op het bestaan van een vorm van 'lokale xenofobie' in het negentiende-eeuwse Antwerpen.³⁰ Wie hoorde bij de stad en wie niet? Die vraag naar gemeenschapsgrenzen werd bijzonder urgent in de snelgroeïende havenstad. Hoe dat conflict zijn beslag kreeg in het straatbeeld, wil dit boek uitzoeken.

Diezelfde stadsmuren waren nog op een andere manier bepalend voor de Antwerpse politieke cultuur. In de loop van de jaren 1850 raakten het Antwerpse stadsbestuur en de Belgische regering verwickeld in een conflict over de toekomst van de zestiende-eeuwse stadsomwalling, een geschil dat epische proporties zou aannemen. De aanleiding waren de plannen van de toenmalige Belgische regering om een nieuwe militaire fortengordel rond de stad te bouwen. Volgens de nieuwe militaire strategie van de legerleiding moest Antwerpen de laatste versterkte schans voor het Belgisch leger worden bij een Franse inval, waarin het zich samen met koning en regering strategisch zou terugtrekken. Het plan van Vesting Antwerpen stond volledig haaks op het verlangen naar ongehinderde stadsuitbreiding bij de Antwerpse stadsbevolking, die zich juist verlost wilde zien van alle forten en schootvelden rond de stad. De militaire bouwplannen riepen bij de inwoners bovendien grote bezorgdheden op over een langdurige belegering van Antwerpen. De Nederlandse beschietingen vanuit het eigen Zuidkasteel in 1830 lagen nog redelijk vers in het geheugen van de Antwerpenaren.

Al die ontevredenheid gaf aanleiding tot een ongezien politiek experiment in de stad. Een stadsbrede coalitie van antimilitaristische conservatieven, flaminganten en progressieve liberalen verenigde zich in een nieuwe Antwerpse partij, de Meetingpartij, genoemd naar de onstuimige massameetings die de aanvoerders hadden georganiseerd. Dat was zeer ongebruikelijk in een tijd van exclusief cijnskiesrecht – het kiesstelsel waarbij het stemrecht voorbehouden is aan personen die vermogend genoeg zijn om een bepaald bedrag aan belastingen te betalen. De nieuwe oppositiepartij bleek een slaand succes. Ze bemachtigde in 1862 de sleutels van het Antwerpse stadhuis, al kwam het Schoon Verdiep – de bel-etage in het Antwerpse stadhuis met het burgemeesterskabinet en de raadszaal – in 1872 opnieuw in liberale handen. De 'Antwerpse bank', de Kamerzetels van het kiesarrondissement Antwerpen, werd tot aan de Eerste Wereldoorlog wel door de Meetingisten bezet. Het succes van die Antwerpse Meetingpartij, geboren uit het conflict over de zestiende-eeuwse stadsomwalling, zette de verhoudingen tussen de stad en de Belgische natie op scherp. De vraag

30 Zie voor het rurale Engeland, Snell, 2003.

of de Antwerpse belangen in Brussel wel voldoende werden gehonoreerd, bleef vanaf dan richtinggevend in de Antwerpse politiek. De stad, die tot dan toe een van de meest gematigde van het land was, kreeg in die jaren de reputatie van een opstandig bolwerk.³¹

Uiteindelijk verdwenen de zestiende-eeuwse vesten rond Antwerpen, maar kwam er een nieuwe, veel grotere omwalling rond de stad, die de gemeenten Borgerhout en Berchem deels mee insloot. Zo werd Antwerpen een van de weinige West-Europese steden die in de negentiende eeuw opnieuw ommuurd werd, zij het nu met meer ruimte om te groeien.

Het beeld van de verenigde stad tegen de fortten bleef niet lang overeind. Vanaf de jaren 1870 zouden de tegenstellingen binnen de stad steeds meer aanscherpen. Antwerpen werd een van de Belgische steden waar de levensbeschouwelijke *Kulturkampf* tussen liberalen en conservatieven het hevigst werd uitgevochten (het conflict over de plaats van de katholieke kerk in de samenleving).³² Waar de Antwerpse Meetingpartij beweerde als enige ‘in naam van de stad’ te spreken, gingen de Antwerpse liberalen, intussen opnieuw op krachten gekomen als zelfverklaarde ‘geuzen’ – een verwijzing naar het zestiende-eeuws verzet tegen de Spaanse inquisitie in de Nederlanden –, die partij in de jaren 1870 juist steeds meer afschilderen als vertegenwoordigers van het conservatieve platteland dat de kosmopolitische stad beknotte. De Antwerpse casus onthult op die manier hoe de tegengestelde processen van verstedelijking en nationalisering in de negentiende eeuw aanleiding gaven tot hevige conflicten binnen de stad zelf.

De succesvolle Antwerpse meetings lieten nog op een andere manier een blijvende indruk na op de stad. Vroeger dan in andere Belgische steden kropen Antwerpse politici in de negentiende eeuw in de rol van volkstribunen, die in heel directe taal verbinding zochten met de niet-stemgerechtigde massa, daarbij de controversale niet schuwend. Die politieke stijl, die we vandaag populistisch zouden noemen, bleek toonzettend voor de Antwerpse politiek, ook in de manier waarop politici de goedkeuring van het ‘volk’ gestalte probeerden te geven: met volle zalen tijdens meetings, maar ook met grote betogingen op straat.³³

Kortom, Antwerpen, ‘de republiek binnen het koninkrijk’, is een dankbaar stedelijk laboratorium voor historici.³⁴ Het maakte op het einde van de

31 Zie Wils, 1963; Hancké, 2000, p. 39-83; Beyen e.a., 2010.

32 Wils, 1963, p. 304. Prims, 1949, p. 87.

33 Zie Beyen e.a., 2010.

34 Hancké, 1993, p. 116.

negentiende eeuw een stormachtige modernisering door, maar huldigde tegelijkertijd een particularistische stedelijke politieke cultuur die zweemde naar 'lokale xenofobie'. Het was een kruispunt van tegenstrijdige processen van nationalisering, democratisering en industrialisering. Zij vormen het decor van dit boek.

Dit onderzoek eindigt vlak voor de Tweede Wereldoorlog, in 1936. De afbakening 1884-1936 vormt geen exacte tijdsaanduiding, maar opent een zestigjarig venster op een uitzonderlijke periode van stedelijke transformatie, waarin de stad zich definitief uit haar middeleeuwse korset losmaakte, maar in een nieuwe, weliswaar grotere fortengordel ingegespt werd. In 1936 had de nieuwe stadsomwalling al lang haar militaire functie verloren, maar vragen over gemeenschap en afbakening bleven urgent in Antwerpse. Door met dit boek over de Eerste Wereldoorlog heen te springen, wordt het mogelijk om een aantal aannames te toetsen over de verhouding tussen de stad en de natie na 1918. Volgens historici gaf de Eerste Wereldoorlog de doodsteek aan het premoderne idee van de stad als eigenstandige entiteit, aan de politieke cultuur van het stedelijke particularisme: het stadsbelang werd definitief verzvolgen door de natiestaat.³⁵ Of die aannames kloppen wil dit boek nagaan met een historisch onderzoek in de Antwerpse straten in de periode van de belle époque tot het interbellum, van de cijnsdemocratie tot en met het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht.

Methode

Methodologisch is dit een typisch collectieve-actie-onderzoek, waarbij aan de hand van seriële bronnen zoals kranten en politiebronnen een 'evenementencatalogus' wordt samengesteld voor een beperkt aantal steekproefjaren.³⁶ Het grootste verschil met een klassieke 'protest event analysis' is dat dit onderzoek een heel open en minimale definitie van collectieve actie gebruikt, en zich niet tot eisenformulerende acties beperkt zoals gebruikelijk. Alle acties op straat, zonder alledaagse functie zoals werken of winkelen weliswaar, waaraan meer dan één persoon deelnam werden in de evenementencatalogus van dit onderzoek opgenomen. Juist dat minimale en open actiebegrip moest een vernauwd protestbegrip omzeilen, en ook minder expliciete vormen van straatpolitiek, zoals

35 Zie Lawrence, 1997; Van Ginderachter, 2011; Van Ginderachter, 2019, p. 171-173.

36 Over evenementencatalogi als methode voor protestonderzoek, Tilly, 2016, p. 2-25, 45-54; Tilly, 2005, 393-418; Tilly, 2006a, p. 31-61; Tiratelli, 2018, p. 42-63.

feestelijke stoeten, katholieke processies en het verzet tegen de politie, in het vizier brengen.

Die intensieve zoekstrategie noopte tot een beperkt aantal steekproefjaren: 1884, 1900 en 1936. Waarom die drie steekproefjaren? Het waren alle drie politiek koortsachtige jaren, wat een hoog aantal observaties mogelijk maakt. Het gaat om erg bewogen verkiezingsjaren voor de wetgevende Kamers, maar wel telkens in een ander stemrechtregime: het cijnskiesrecht waarbij alleen vermogende belastingbetalers mochten stemmen; het algemeen meervoudig mannenstemrecht vanaf 1893 waarbij alle mannen mochten stemmen, maar vermogenden en gestudeerden twee of drie stemmen kregen, en ten slotte het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht – één man, één stem – vanaf 1919. Zo kunnen drie verschillende stemrechtregimes met elkaar vergeleken worden.

De keuze voor 1884 is ook de keuze voor een klassieke cesuur in de Belgische geschiedenis, het jaar waarin de schoolstrijd tussen conservatieven en liberalen haar apotheose bereikte. 1884 was een jaar waarrond historici verschillende transformaties zien scharnieren. In navolging van Tilly stelde Gita Deneckere dat het jaar een kantelpunt in de Belgische protestcultuur markeerde – niet 1850 als kantelpunt, maar 1884 dus. Deneckere argumenteert dat het repertoire van gewelddadige en onstuimige straatacties vanaf dan moest wijken voor de vreedzame massabetogingen.³⁷ Juist dat kantelpuntidee wil dit boek bevragen. De val van de regering-Frère-Orban bij de Kamerverkiezingen in juni 1884 markeerde bovendien het einde van de doctrinaire liberale regeringen, nagenoeg onafgebroken aan de macht sinds 1830, en het begin van een dertigjarige bestuursperiode van de Katholieke Partij. Volgens Pirenne was het geen toeval dat niet veel later de socialistische BWP werd opgericht. De verdere democratisering van het bestel was sinds de apotheose van de schoolstrijd in 1884 onafwendbaar, aldus Pirenne.³⁸

Daarom de keuze voor 1900 in dit boek: het was het eerste grote stakingsjaar in de Antwerpse geschiedenis, met een eerste havenstaking, en de eerste keer dat een socialistische kandidaat uit Antwerpen als volksvertegenwoordiger werd verkozen, Modeste Terwagne. Het is een periode waarin niet langer de levensbeschouwelijke Kulturkampf, maar ‘de sociale kwestie’ de gemoederen beheerst. Het boek eindigt in 1936, een ander keerpunt in de Belgische geschiedenis: het jaar van een electorale aardverschuiving, met grote winst voor extreemrechtse partijen en communisten bij de

37 Deneckere, 1998, p. 197-199.

38 Pirenne, 1948, p. 296. Zie ook Lamberts en Lory, 1986.

Kamerverkiezingen, maar ook het jaar waarin een van de grootste algemene stakingen uit de Belgische geschiedenis uitbrak.

Het relaas in dit boek is gebaseerd op een verzameling van 995 collectieve acties uit krantenonderzoek (zie Tabel 1, Tabel 2 en Tabel 3 in bijlage) en 679 acties uit politionele processen-verbaal (zie Tabel 4 in bijlage) in die drie jaren 1884, 1900 en 1936. Die 1674 acties werden verzameld door de kranten en pv's voor de drie steekproefjaren dag per dag uit te kammen, van 1 januari tot 31 december (het zogenaamde 'depouilleren') op zoek naar collectieve acties, met het minimale actiebegrip waarover we eerder al spraken als selectie criterium. Al die acties werden samengebracht in een zogenaamde evenementencatalogus, in essentie een hele lange lijst van acties met hun belangrijkste gegevens: datum, tijd, plaats, deelnemende groepen, een korte beschrijving en een vermelding van de verschillende bronnen die over de actie spraken.³⁹ Zulke evenementencatalogi staan onderzoekers toe om informatie uit verschillende bronnen op een systematische manier bij elkaar te brengen en de onderlinge samenhang zichtbaar te maken.

In die evenementencatalogus werden de collectieve acties gelabeld per categorie. Die categorisering leverde de thematische opdeling van dit boek op, vijf hoofdstukken naar de belangrijkste actievormen in de Antwerpse straten in de periode 1884-1936: meetings, verkiezingsrellen, stakersgeweld, weerspanning tegen de politie en ten slotte alle verschillende stoetvormen, waaronder betogingen, processies en optochten. De 'thick description' van de acties in de verschillende steekproefjaren vormt de opstap van de analyse in elk hoofdstuk. Door middel van literatuurstudie wordt dan gepoogd om de boog tussen de verschillende steekproefjaren te spannen en uitspraken te doen over evoluties doorheen de tijd.

Bronnen

Hoe werden de kranten en bronnen voor de evenementencatalogus geselecteerd? Voor de pv's (de politionele processen-verbaal) werden verschillende politiewijken geselecteerd: wijk 3, een centrale wijk in de oude binnenstad; wijk 6, een gemengde stationswijk buiten de vroegere stadsomwalling; wijk 5, een perifere volkswijk opnieuw buiten de Leien en wijk 7, die later wijk 12 werd, de havenwijk. Het belangrijkste selectieargument was dat de pv's voor die politiewijken het best bewaard zijn en voor de drie steekproefjaren

39 Zie Tilly, 2016.

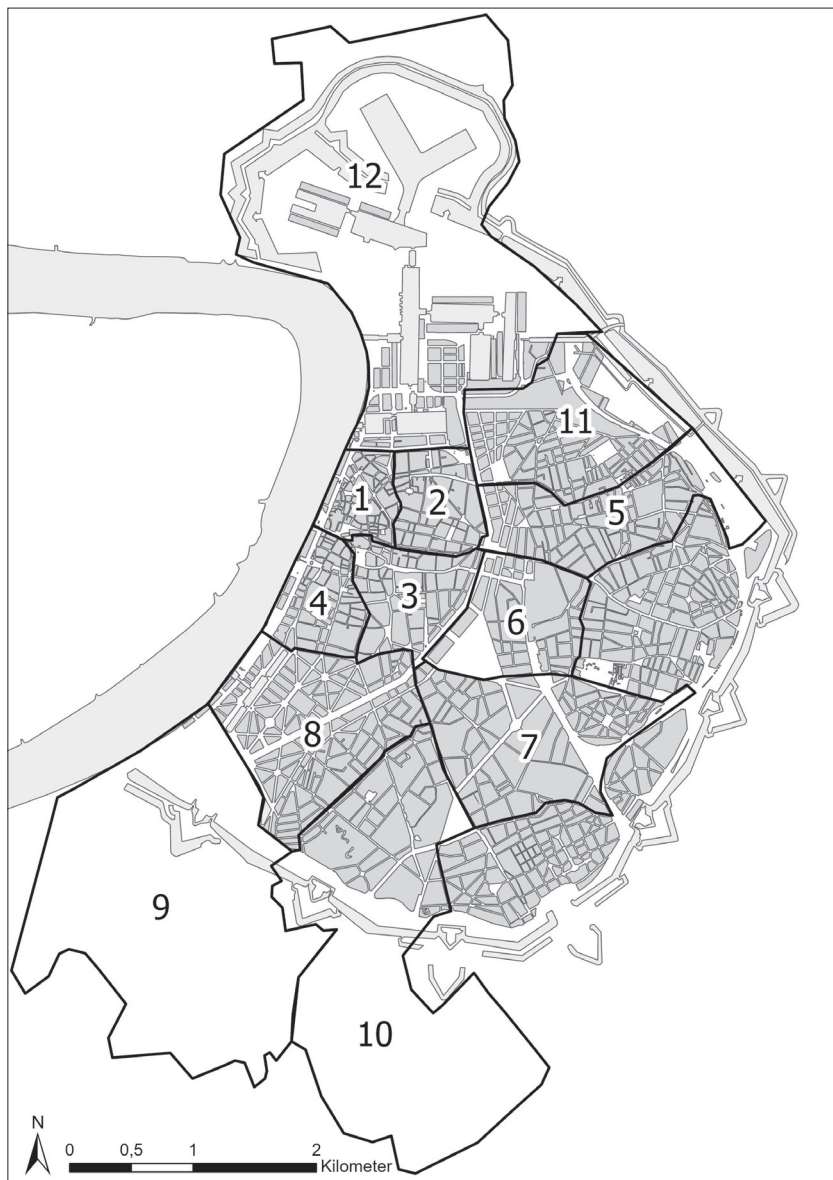


Kaart 1 Antwerpse politiewijken, 1884-1900.

beschikbaar waren.⁴⁰ Om de verschillende politiewijken ruimtelijk te kunnen plaatsen, zie kaart 1 en 2.

Voor de kranten werd voor elk verschillend steekproefjaar steeds de belangrijkste Nederlandstalige krant van de drie politieke zuilen geselecteerd. Voor het conservatieve kamp was dat *Het Handelsblad van Antwerpen* en vanaf 1891 de *Gazet van Antwerpen*. De belangrijkste liberale krant in 1884 was *De*

40 Over politiebronnen, zie Vrints, 2011; De Koster, 2011.



Kaart 2 Antwerpse politiewijken, 1936.

Koophandel van Antwerpen, die in 1897 werd omgevormd tot *De Nieuwe Gazet*. Het socialistisch weekblad *De Werker* werd in 1894 een dagblad en in 1914 omgevormd tot *De Volksgazet*. Door de informatie uit de verschillende kranten te kruisen (het zogenaamde ‘triangleren’) kon deels aan hun partijdigheid worden verholpen en verschillen in berichtgeving worden blootgelegd.

Het zijn de ogen van agenten en journalisten die dit onderzoek sturen. Beide beroepsgroepen besteedden een groot deel van de dag op straat: agenten moesten handhaven, journalisten wilden nieuws garen. Met de toegenomen geletterdheid en goedkoper papier kregen de kranten bovendien nieuwe lezers uit de volksklassen die een bijzondere interesse hadden in de eigen stad. De rubriek met het eigen Stadsnieuws verwierf daarom een steeds prominenter plek in de krant.⁴¹ Afgaande op de advertentieprijzen werd het ook een van de duurste plekjes in de krant. Het was een bij wijlen bloederig deel van de krant, met veel ongevallen en diefstallen, maar ook een erg prozaïsche rubriek met ogenschijnlijk banale berichten over echtelijke ruzies, zonnesteken en hondenbeten. Juist door die hyperlokale focus viel er in het Stadsnieuws heel wat informatie te rapen over verschillende soorten collectieve acties op straat. De korte berichtjes in telegramstijl uit het Stadsnieuws vormen daarom een van de belangrijkste bronnen voor dit onderzoek.

De afstand tussen kranten en politiebronnen was in de praktijk niet altijd zo groot. Voor de samenstelling van de kleurrijke rubriek werkten de journalisten bovendien samen met de politie. In zijn autobiografie beschreef de liberale journalist August Monet van *De Nieuwe Gazet* al hoe de redactie dagelijks werd gesommeerd om 'in 't hoofdbureel van politie de gebroken armen en benen op te halen met de verloren sleutelringen en de verdwaalde schoothondjes.⁴² Ook in dit onderzoek bleek dat een heel aantal krantenberichten een letterlijke doordruk waren van het pv. De vaak letterlijke overlap in de berichtgeving van de verschillende kranten suggereert bovendien dat de journalisten uit dezelfde politiebron putten. Ook dat is een argument voor het gebruik van journalistieke bronnen in dit verband, het Stadsnieuws met name, omdat het politiearchief vaak veel meer versnipperd is dan de negentiende-eeuwse kranten.

Kranten waren vanzelfsprekend zéér partijdige bronnen. Ze hadden een uitgesproken politieke kleur en verdedigden die met vuur.⁴³ Polemieken was het peper en zout van de negentiende-eeuwse journalistiek. Dagbladen vlogen elkaar dagelijks in de haren. Spot, schuttingtaal, scheldpartijen: het hoorde er allemaal bij. Dit boek tracht recht te doen aan die polemische cultuur door ruim aandacht te besteden aan de vele frames en verkleuringen op de krantenpagina's. Journalisten waren niet alleen 'beschrijvers' van

41 Over de genese van deze rubriek is weinig bekend. Zie Rooses, 1884; de Lattin, 1976, p. 202-204; Meerts, 1966; van Maanen, 2017, p. 64.

42 Monet, 1952, p. 194. Een gelijkaardige opmerking in Stynen, 2001, p. 105.

43 Zie ook Van den Dungen, 2005, p. 7.



Afbeelding 2 Redactie van de liberale krant *De Nieuwe Gazet* rond 1900. De zittende man in het midden is August Monet (nom de plume Rip) (Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis).



Afbeelding 3 De redactie van de socialistische krant *De Volksgazet* in de jaren 1920 (Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis).

het politieke spel, ze waren ook actieve deelnemers.⁴⁴ Illustratief was hoe krantenburelen bij betogingen meermaals een doelwit werden voor misnoegde manifestanten.

Het methodologisch uitgangspunt van dit boek is dat kranten zowel 'zeer bruikbaar als zeer problematisch' zijn.⁴⁵ In elk hoofdstuk wordt daarom de nodige aandacht besteed aan de problemen die onvermijdelijk gepaard gaan met journalistieke bronnen. Het is genoegzaam bekend dat kranten commerciële, partijdige en op sensatie gerichte bronnen zijn. Toch moet het kind niet met het badwater weggegooid worden, want dit zijn geen onoverkomelijke gebreken. Ze kunnen voor een groot deel ondervangen worden door de kruising tussen de kranten, maar ook met andere bronnen, zoals de politiebronnen. Bovendien is het zo dat weinig andere historische bronnen zo veel informatie bevatten over het straatleven in de negentiende en twintigste eeuw, op zo een seriële basis, met zo weinig afstand tot de gebeurtenis bovendien. In die zin zijn het 'eerste kladjes' van de geschiedenis, zoals de bekende uitdrukking luidt, en uiterst geschikt voor een onderzoek gericht op actie en conflict.

Ten slotte moet de eerlijke historicus ook bekennen dat kranten hele fijne bronnen zijn. Dat wist liberale historicus Frans Van Kalken al in 1936. In zijn Belgische protestgeschiedenis *Commotions populaires* schreef hij: 'Al heb ik in die kranten niet vaak – dat zal de lezer wel al vermoeden – de objectiviteit gevonden die men zou wensen, ik heb er in ruil wel de schokken en trillingen gevoeld van oprechte en gemeende politieke hartstochten.'⁴⁶ Het hevige krantencommentaar heeft soms ook zijn voordelen: het roept een sfeer op, maakt de beleving meer tastbaar. Hopelijk ademt in dit boek ook wat van die warmbloedigheid door, met de nodige kritische afstand weliswaar.

44 Harrison, 1988, p. 29, Offerlé, 1990.

45 Over kranten, zie Harrison, 1988; Croll, 1999; O'Leary, 2012; Deneckere en Defoort, 2003.

46 'Si je n'ai pas souvent – le lecteur s'en doute – retrouvé dans ces feuilles l'objectivité qu'on souhaiterait, j'y ai, en revanche, senti vibrer les pulsations d'ardeurs politiques sincères et loyalement exprimées.' Van Kalken, 1936, p. 38.

1. De code van de meeting

In zijn prijswinnende roman *La nouvelle Carthage* (1888) beschrijft de schrijver Georges Eekhoud het gespannen verloop van een fictieve verkiezingsmeeting, een ‘metingue’ in zijn woorden, in het negentiende-eeuwse Antwerpen. In de chaotische scène komt de liberale kandidaat Door Bergmans tegenover Freddy Béjard te staan, een doortrapte reder en de voorman van de conservatieve partij. In de danszaal van de Variétés, een theaterhuis in Antwerpen, lopen de gemoederen hoog op. Eekhoud beschrijft hoe het publiek in ‘la salle houleuse’ het podium bestormt, over de orkestbak kruipt en zich aan de organisatoren wil vergrijpen.¹

Op Eekhouds scène valt vanuit historisch oogpunt veel aan te merken. Het is niet alleen een erg geromantiseerd, maar ook een erg partijdig relaas. Eekhouds boek is doorspekt met antiklerikale frames, te beginnen met het beeld van de charismatische volksredenaar Bergmans als liberale leider. Hij leidt de dappere liberale ‘geuzen’ die volgens de schrijver gesteund worden door ‘de meerderheid van de autotochtone en echt Antwerpse bevolking’.² De liberalen zijn écht Antwerps lezen we in *La nouvelle Carthage*. De Antwerpse conservatieve partij is daarentegen een corrupte rijkspartij die de gelovige boeren van buiten de stad als lomp kiesvee gebruikt, met de puissant rijke Béjard als toppunt van valsheid.

Veelzeggend is dat Eekhoud de tegenstelling tussen de nobele Bergmans en de valse Béjard niet alleen ideologisch, maar ook retorisch typeert. Hij begiftigt de liberaal Bergmans met een warme stem waarmee hij een haast magisch effect op het publiek uitoefent. De stem van de conservatieve politicus Béjard is juist nasaal en monotoon, hij rammelt zijn voorgeschreven toespraken af en zelfs dan komt hij niet verder dan holle gemeenplaatsen ‘van het niveau van de slechtste lokale krantjes’.³ De implicatie moet duidelijk zijn geweest voor de negentiende-eeuwse lezer: de meeslepende liberale redenaar is een echt populaire politicus, terwijl de saaie, maar rijke spreker alleen maar een dubieus personage kan zijn, die zijn invloed met geld en kiesdrijvers moet kopen.

Eekhouds boek gaf een erg liberale lezing van de Antwerpse politiek. Niettemin toont zijn roman wel goed hoe belangrijk de verkiezingsmeeting op dat moment was. Zelfs in een heel exclusieve cijnsdemocratie, met een heel klein

1 Eekhoud, 1893, p. 183.

2 ‘la majorité de la population autochtone et vraiment anversoise’, Eekhoud, 1893, p. 103.

3 ‘dignes des pires gazettes départementales’, Eekhoud, 1893, p. 181-183.



Afbeelding 4 Théâtre des Variétés in de Maarschalk Gerardstraat 1894. In de negentiende eeuw was de theaterzaal een populaire locatie om meetings te organiseren (Felixarchief, stadsarchief Antwerpen, GP#6766).

kransje stemgerechtigden, bestond er een premie voor de politicus die de massa van niet-stemgerechtigde burgers het best wist te bekoren. Zeker ook geen literaire overdrijving was de beschrijving in de roman van de vijandige overname van de meeting door het publiek, en de enigszins sympathiserende toon waarop Eekhoud die beschrijft. Tijdens negentiende-eeuwse meetings keek inderdaad niemand vreemd op van zulke bestormingen. Zulke vijandige overnames waren een logisch bijproduct van een meetingcultuur waarin het publiek een heel actieve rol was toebedeeld. Luid applaudiseren, jouwen, hard lachen, sprekers onderbreken, maar ook actief ingrijpen op het podium: het was vaste prik voor het publiek op de meeting.

Eekhoud registreerde het duel Bergmans-Béjard in *La nouvelle Carthage* volgens de code van de negentiende-eeuwse meeting, met meeslepende redenaars en het publiek als volwaardige deelnemers. Die meetings waren een spektakel zoals we ons dat vandaag nog maar moeilijk kunnen voorstellen. De redenaars bespeelden broeierige zalen, met een uitgelaten publiek dat de handen graag uit de mouwen stak. Om te doorgronden hoe die meetings onderwerp van strijd in de stad werden, maakt dit hoofdstuk een rondgang langs de Antwerpse feest- en danszalen, de geëigende locatie van de meeting.